

АВТОНОМНЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ НЕВЕРБАЛЬНИХ КОМПОНЕНТІВ У КОМУНІКАТИВНІЙ СИТУАЦІЇ ДОМІНУВАННЯ

Стаття присвячена дослідженню ролі автономно використаних невербальних компонентів у комунікативній ситуації соціально та ситуативно зумовленого комунікативного домінування, визначенню чинників, що зумовлюють використання цих компонентів соціально- та ситуативно-домінантними комунікантами. Соціально-домінантні комуніканти застосовують мінімальну експресивні засоби та звертаються до автономного їх використання, виходячи з міркувань нерелевантності та надлишковості вербальних висловлювань, що зумовлено їхньою зверхньою соціально-рольовою позицією. Ситуативно-домінантні індивіди досягають домінування за допомогою заниження комунікативного статусу співрозмовника шляхом навмисного порушення правил комунікації та комунікативного узгодження, використання ситуативних факторів, спроможних наділити їх домінантною роллю, а також застосування широкого спектру максимально експресивізованих НВК, здатних зчитати психоемоційний тиск. Ключові слова: невербальні компоненти, автономне функціонування, комунікативне домінування, соціально- та ситуативно-домінантний індивіди.

Сучасні лінгвістичні дослідження, що здійснюються в рамках антропоцентричної парадигми, характеризуються спрямованістю на вивчення комунікації в аспекті її функціонування як засобу здійснення впливу, який сприяє ефективній реалізації інтенцій комунікантів та регулює їх міжособистісні стосунки. У фокусі досліджень знаходиться вивчення ефективного спілкування в рамках теорії мовленнєвого впливу [1; 2; 3; 4; 5], причому мовленнєвий вплив розглядається як такий, що здійснюється "за допомогою мовлення та супроводжуючих мовлення невербальних засобів для досягнення поставленої мовцем мети" [5: 54]. До невербальних компонентів комунікації (НВК) традиційно відносять просодичні, кінесичні та проксемічні компоненти [6; 7]. Кінесичні та проксемічні елементи, які зазвичай діють у сукупності з вербальним повідомленням, здатні і до автономного функціонування у комунікативній ситуації.

Запропонована робота має актуальність завдяки її направленості на вивчення автономного функціонування НВК у реалізації стосунків комунікативного домінування, що є однією з форм реалізації впливу комунікантів один на одного у процесі спілкування. В рамках нашого дослідження вбачається релевантним говорити не про мовленнєвий, а про комунікативний вплив, бо він здійснюється не лише вербальними, а й невербальними засобами.

Комунікативне домінування (КД) тлумачиться нами як обов'язково *результативний* комунікативний вплив, що здійснюється на адресата завдяки соціально або ситуативно визначеній вищості комунікативного статусу адресанта комунікативної дії. Результатом комунікативного домінування є зміни у поведінці або думках адресанта комунікативного впливу у напрямку, потрібному адресанту та спричиненому його комунікативними діями. Комунікативне домінування може досягатися як експліцитними засобами – у такому разі його характеристикою є *директивність* комунікативної дії, так і імпліцитними – тоді для створення стосунків КД застосовуються *ініціативні* комунікативні дії або такі, що здатні нанести шкоди обличчю адресата та тим занижити його комунікативний статус – *загрозливі обличчю адресата*.

Комунікативне домінування не є тотожним *авторитарному* способу взаємодії, бо обов'язковою передумовою останнього є "соціально зумовлена нерівноположність інтерактантів за соціально-рольовим статусом" [4: 54], а комунікативне домінування може бути також ситуативно досягнуте. Виходячи з того, що вищість комунікативного статусу індивіда може бути як соціально зумовлена, так і ситуативно сконструйована, доцільно виділити підтипи соціально- та ситуативно-домінантних комунікантів, чие домінування базується на соціальному та міжособистісному типах влади, відповідно.

Соціально-домінантні індивіди спираються на авторитет власного більш високого щодо співрозмовника соціального статусу, що наділяє їх правом на домінування у комунікативній взаємодії з ним. Вищість соціального статусу індивіда визначається володінням ним хоча б одним із типів соціальної влади: заохочувальною (reward), примусовою (coercive), експертною (expert) або легітимною (legitimate) [8]. Перебуваючи за своїм соціальним статусом у вертикальних стосунках із співрозмовником, соціально-домінантні індивіди не будують, а реалізують та підкріплюють існуючі стосунки домінування у комунікації.

Ситуативно-домінантні індивіди не займають а ргіорі вищу соціальну позицію щодо співрозмовника – вони перебувають з ним у горизонтальних стосунках або навіть мають нижчу від нього соціальну роль. Для досягнення власних цілей таким індивідам доводиться конструювати стосунки домінування безпосередньо у ході комунікативного процесу, вдаючись до форм особистісного впливу: апеляції до власного ситуативно більш високого рівня експертизи (знань), порушення принципу ввічливості, апеляції до міжособистісних стосунків із співрозмовником, здійснення психоемоційного тиску. В цілому рівень інтенсивності комунікативних дій, що застосовуються для створення стосунків ситуативного домінування, значно вищий за рівень інтенсивності дій комуніканта, який перебуває у стосунках соціального домінування щодо співрозмовника.

Метою нашого дослідження є виявлення особливостей використання невербальних компонентів при їх автономному функціонуванні у реалізації стосунків як соціально, так і ситуативно зумовленого комунікативного домінування. Об'єктом дослідження виступають невербальні компоненти комунікації, що беруть участь у ре-

алізації стосунків комунікативного домінування. Предметом дослідження є особливості використання автономно функціонуючих невербальних компонентів комунікації соціально- та ситуативно-домінантними індивідами.

Автономне функціонування невербальних компонентів у процесі спілкування здійснюється за умов тимчасової відмови комуніканта від використання вербальних засобів у окремій комунікативній ситуації без припинення ведення комунікативного процесу в цілому. У такому випадку НВК виконують функцію автономної передачі комунікативно релевантної інформації у рамках окремого комунікативного ходу, що не містить вербальне висловлювання. Відмовляючись вести комунікативну діяльність вербально, для досягнення поставленої мети, для регулювання та керування ходом комунікативного процесу, прояву свого ставлення до співрозмовника чи предмета спілкування індивід звертається до невербальних засобів. Унаслідок цього у ситуаціях, коли комунікант не застосовує вербальні висловлювання, на перший план за комунікативною значущістю виходять невербальні компоненти спілкування, і саме вони сприяють передачі інформації щодо комунікативних інтенцій адресанта комунікативної дії.

При реалізації стосунків комунікативного домінування НВК, що функціонують автономно, несуть основне комунікативне навантаження та безпосередньо сприяють здійсненню результативного впливу адресанта на адресата, можна говорити про те, що відбувається *автономне невербальне здійснення комунікативного впливу*. Маємо зазначити, що під адресантом комунікативного впливу ми розуміємо індивіда, який у рамках окремої комунікативної ситуації є комунікативно-домінантним, тобто перебуває у соціально або ситуативно домінуючій позиції щодо співрозмовника.

Соціально-домінантні індивіди звертаються до автономного використання невербальних засобів, спираючись на такі чинники:

1) володіння більш високим соціально-рольовим статусом дозволяє домінантному комуніканту керувати діями співрозмовника, не аргументуючи свої вчинки вербально. Соціально-домінантний індивід виходить з міркувань нерелевантності подальшої вербальної аргументації наказаної ним до виконання дії – його перехід до спілкування невербальними засобами означає небажання продовжувати комунікацію на вербальному рівні, оскільки його правота та авторитет не мають обговорюватися та підлягати сумніву:

(1) *Albert Wells... volunteered, "I've walked all my life, I can do a little bit now." But Dr. Uxbridge shook his head decisively.* [9]

Приклад (1) ілюструє комунікативну ситуацію соціально зумовленого домінування, де домінантним комунікантом є лікар, що здійснює вплив на поведінку свого пацієнта за допомогою невербальних засобів. Його небажання використовувати вербальні засоби для реалізації стосунків домінування у відношенні до адресата зумовлено усвідомленням власної авторитетності та правильності його рішень, що не підлягають обговоренню;

2) володіння більш високим соціально-рольовим статусом дозволяє домінантному комуніканту невербально керувати діями співрозмовника, виходячи з міркувань надлишковості вербального висловлювання:

(2) *When I came into his office, he started to get up and I waved him back down* [10].

Більш висока соціально-рольова позиція дозволяє домінантному індивіду керувати поведінкою адресата комунікативної дії, не звертаючись по допомогу до вербальних засобів і не завдаючи шкоди його обличчю. Таким чином, у тих випадках, коли КД-індивід може впливати на співрозмовника і без вербального висловлювання, воно опускається з міркувань його потенціальної надлишковості.

(3) *Granny made a signal to me that I knew of old meant "Wait here," while she walked into the room* [11].

Надлишковість вербального висловлювання може бути також зумовлена здатністю адресата комунікативного впливу чітко, спираючись на емпіричний досвід, розпізнати значення невербального повідомлення, що його передає домінантний індивід, та діяти відповідно до закладеного у ньому прескриптивного змісту.

3) з метою укріплення стосунків комунікативного домінування індивід, що має зверхню соціальну роль щодо співрозмовника, звертається до автономного використання НВК, застосовуючи їх як засіб психоемоційної підтримки власної домінантної позиції.

(4) *Sometimes... I will hear her [the daughter] through with the silence of a stone, letting her go on this way for as long as she is able, doing absolutely nothing and gazing at her all the while with a heavy expression that yields no flicker of emotion, forcing her to go on and on with increasing dismay and befuddlement (although I look at her she might wonder if I hear her) as the smug, malevolent composure with which she enters crumbles away into terrified misgivings and she is left, at last, standing mute and exhausted, bereft of all her former confidence and determination* [12].

Здійснення впливу на комуніканта у цій ситуації комплексно відображено на рівні вербальних та невербальних засобів – відсутність реакції батька на слова дочки на обох комунікативних рівнях призводить до втрати нею своїх позицій. Рішучий вигляд та мовлення дівчинки не знаходять підтримки та відповідної реакції з боку батька, що веде до її морального виснаження та розгубленості. Відсутність реакції КД-індивіда на вербальному рівні (мовчання) та її мінімальний ступінь на рівні невербальних засобів не дозволяють співрозмовнику робити висновки про напрямок розвитку комунікативного процесу та стан індивіда, що займає більш високу соціально-рольову позицію. Через виклик у адресата комунікативного впливу афективного стану соціально-домінантний індивід ще більше занижує його комунікативний статус, що сприяє підкріпленню стосунків комунікативного домінування.

Соціально-домінантний комунікант широко застосовує погляд, що є важливим засобом прояву авторитарності індивіда, а також координації міжособистісних стосунків між співрозмовниками [13]; засоби жестової підсистеми переважно представлені одиницями, місцем утворення яких є руки та голова комуніканта. Характерною автономно використаних погляду та жестів соціально-домінантного комуніканта є їхня мінімальна

експресивність та низький ступінь інформативності про стан адресанта – достатній лише для передачі прескриптивного характеру їхнього змісту. Низьким ступенем експресивності невербальної поведінки соціально-домінантного комуніканта зумовлений і той факт, що для нього мало характерне автономне використання проксемічного фактора, який відіграє значну роль при передачі емоційних станів адресанта комунікативної дії.

Таким чином, підсумовуючи вищесказане, можна зазначити, що соціально-домінантні індивіди звертаються до автономного використання НВК при реалізації стосунків комунікативного домінування, виходячи з міркувань 1) нерелевантності, 2) надлишковості або 3) здійснення психоемоційної підтримки власної домінантної позиції засобами НВК, причому експресивність їхньої невербальної поведінки зводиться до мінімальних проявів.

У домінуванні, що **ситуативно** конструюється, комуніканти змушені докладати якомога більше зусиль для підвищення власного комунікативного статусу та досягнення стосунків комунікативного домінування із співрозмовником. Завдяки використанню автономних НВК стосунки ситуативного КД створюються такими засобами:

1) навмисним комунікативним розузгодженням, заміщенням очікуваної співрозмовником вербальної реакції невербальними комунікативними компонентами. Так, на думку М.Л. Макарова, навмисне комунікативне розузгодження, яке у багатьох випадках пов'язане з невиконанням очікуваного реактивного ходу, на рівні елементарних послідовностей мовленнєвих ходів часто стає ознакою комунікативної ініціативи. "Мовчання, що демонструє небажання виконати реактивний мовленнєвий акт, належить до цієї ж категорії. Вчинивши так, мовець ніби демонструє, що має право порушувати норми узгодження комунікативних ходів за їх "прагматичною валентністю". Порушення сталих форм спілкування, як правило, пов'язане з приписуванням порушнику більш високого удаваного чи реального статусу" [14: 219].

(5) "Do you think he has done something against the law?" Strand asked. Solomon looked at him as he would at a credulous child [15].

(6) "We're talking about one of the best lawyers in the world, for heaven's sake, not some unprepared hack," I said. Oliver laughed loudly, as if I had said something funny. "What is it," I said, beginning to laugh myself. "What have I said?" [16].

Приклади (5) та (6) ілюструють придбання комунікантами домінуючої позиції на підставі їхнього більш високого рівня обізнаності про реальний стан речей. Проявляючи свій більш високий рівень експертизи за допомогою навмисного комунікативного розузгодження – відсутністю вербальної репліки-реакції на висловлювання співрозмовників, – а також повідомляючи їх про свою ситуативну вищість на рівні невербальної поведінки, адресанти комунікативних дій досягають стосунків ситуативного домінування над адресатами.

2) імпліцитним (не вираженим вербально) завданням шкоди обличчю адресата комунікативної дії:

(7) "You're evil," Peter [the husband] called after her, "evil." [His wife] reached the landing, her head twisted and she laughed. The anger was sucked out of Peter's voice and he slumped at the curve of the chair, emptied of strength [11].

3) використанням ситуативно значущих факторів, які одночасно є і передумовою для ситуативного придбання комунікантом домінантної ролі:

(8) "Maybe we'll all be eliminated," Sam Jakubiec said. "If the O'Keefe crowd take over." He looked inquiringly at Peter, but Royall Edwards gave a cautioning nod as their waiter returned. The group remained silent as the young man deftly served the comptroller [9].

4) створенням психоемоційного тиску, причому невербальна поведінка ситуативно-домінантного комуніканта характеризується якомога більшою експресивністю:

(9) "Don't touch those dishes, I'll do them tomorrow." I said, "No, let me..." but Susan angrily barred my way to the sink, so I retreated [16].

(10) She came swiftly across the room, right up close to me where I was standing, and she dropped her head and looked down at me – the old look of a smile that wasn't a smile, and the big grey eyes staring at me with their bright black centers. I knew I would do everything she said [17].

У цілому спектр автономно використаних ситуативно-домінантними комунікантами невербальних компонентів широкий, такі індивіди схильні використовувати різноманітні невербальні засоби для досягнення стосунків комунікативного домінування над співрозмовником. При цьому автономні НВК ситуативно-домінантного комуніканта характеризуються максимально прийнятним для кожної конкретної ситуації спілкування ступенем експресивності, що сприяє встановленню шуканих стосунків домінування.

Таким чином, звертання до автономного застосування НВК у комунікативному акті соціально- та ситуативно-домінантними комунікантами зумовлене різними чинниками: якщо соціально-домінантний індивід виходить з міркувань нерелевантності та надлишковості вербального компонента, спираючись на свою більш високу соціально-рольову позицію, то ситуативно-домінантний комунікант, прагнучи занизити комунікативний статус співрозмовника і тим самим досягти комунікативного домінування, вдається до навмисного порушення правил комунікації та комунікативного узгодження. Він також використовує ситуативні фактори, що спроможні наділити його домінантною роллю, та досягає домінантності за допомогою здійснення психоемоційного тиску на співрозмовника. Невербальна поведінка соціально-домінантного комуніканта характеризується мінімальним ступенем експресивності та мало інформативна щодо його комунікативних інтенцій та емоційного стану; у

свою чергу, ситуативно-домінантний комунікант схильний використовувати широкий спектр невербальних засобів для досягнення стосунків комунікативного домінування над співбесідником, причому НВК, які він застосовує у процесі створення таких стосунків, характеризуються максимально прийнятним для кожної конкретної ситуації спілкування ступенем експресивності. Аналіз функціонування невербальних компонентів у комунікативних ситуаціях реалізації стосунків комунікативного домінування є перспективним напрямком досліджень у рамках сучасної лінгвістичної науки. Він поглиблює знання про способи ефективної реалізації комунікантами інтенцій щодо здійснення мовленнєвого впливу на співрозмовника та є важливим внеском у розвиток теорії взаємодії у процесі комунікації.

*****

1. Богданов В.В. Коммуникативная компетенция и коммуникативное лидерство // Язык, дискурс и личность: Межвуз. сб. науч. трудов. – Тверь: ТГУ, 1990. – С. 26 – 31.
2. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – М.: УРСС, 2002. – 284 с.
3. Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. Л., 1978. – 160 с.
4. Пушкин А.А.. Способ организации дискурса и типология языковых личностей // Язык, дискурс и личность: Межвуз. сб. науч. трудов. – Тверь: ТГУ, 1990. – С. 50 – 59.
5. Стернин И.А. Введение в речевое воздействие. – Воронеж, 2001. – 252 с.
6. Горелов И. Н. Невербальные компоненты коммуникации. – М.: "Наука", 1980. – 88 с.
7. Колшанский Г. В. Паралингвистика. – М.: Высш. школа, 1974. – 83 с.
8. French, J.R.P. and Raven, B. The bases of social power // In Cartwright, D and Zander, A (Ed.), Group Dynamics, New York: Harper and Row. 1960. – P. 607 – 623.
9. Hailey, Arthur. Hotel. – London: Pan Books, 1965. – 413 p.
10. King, Stephen. The Green Mile. Pocket Books, 1999. – 538 p.
11. St Aubin de Teran, Lisa. Joanna. – Virago Press, 1991. – 260 p.
12. Heller, Joseph. Something Happened. – Laurel, 1989. – 532 p.
13. Exline, R.V. Visual Interaction: The Glances of Power and Preference // Nebraska Symposium on Motivation. – Vol. 19. – 1972. – pp. 163-206.
14. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: ИТДГК "Гнозис", 2003. – 280 с.
15. Shaw, Irwin. Bread upon the Waters. – A Dell Book, New York, 1981. – 479 p.
16. O'Neill, Joseph. This is the Life. Faber and Faber, 1991. – London. – 215 p.
17. Dahl R. Tales of the Unexpected. – Penguin Books, 1980. – 286 p.

Матеріал надійшов до редакції 1.04.2004 р.

Барташева А.И. Автономное функционирование невербальных компонентов в коммуникативной ситуации доминирования

Статья посвящена исследованию роли автономно функционирующих невербальных компонентов в коммуникативной ситуации социально и ситуативно обусловленного коммуникативного доминирования, определению факторов, обуславливающих использование этих компонентов социально- и ситуативно-доминантными коммуникантами. Социально-доминантные коммуниканты задействуют минимально экспрессивные невербальные средства и обращаются к автономному их использованию исходя из соображений нерелевантности и избыточности вербальных высказываний, что обусловлено их более высокой социально-ролевой позицией. Ситуативно-доминантные индивиды достигают доминирования посредством занижения коммуникативного статуса собеседника использованием широкого спектра максимально экспрессивизированных НВК, намеренным нарушением правил коммуникации и коммуникативного согласования, осуществлением психоэмоционального давления, а также использованием ситуативных факторов, способных наделять их доминантной ролью.

Ключевые слова: невербальные компоненты, автономное функционирование, коммуникативное доминирование, социально- и ситуативно-доминантные индивиды.

Bartasheva G.I. Autonomous Functioning of Nonverbal Components in the Communicative Situation of Dominance.

The article deals with the research of the role of autonomously functioning nonverbal components in the communicative situation of dominance. The factors that stipulate the usage of these components by socially- and situationally-dominant communicators are established. Socially-dominant communicators tend to use minimally expressive nonverbal means and turn to their autonomous usage out of nonrelevance and excessiveness of verbal expressions, which is stipulated by their higher social and role positions. Situationally-dominant individuals tend to use a wide spectrum of maximally expressive nonverbal components in order to occupy the dominant position. They become dominant by means of lowering the communicative status of their conversation partner with the intentional breaking of rules of communication and communicative coordination, exertion of emotional pressure, and usage of situational factors. Key words: nonverbal components, autonomous functioning, communicative dominance, socially- and situationally-dominant individuals.